

# **Verbindend vieren**

**Spelen met vormen en stijlen  
in de eredienst**

Onder redactie van Klaas-Willem de Jong

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

[www.uitgeverijboekencentrum.nl](http://www.uitgeverijboekencentrum.nl)

Ontwerp omslag: Studio Anton Sinke

Vormgeving binnenwerk: Gerard de Groot

ISBN 978 90 239 2690 0

NUR 707

© 2013 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

# 1 Een eerste kennismaking

*Klaas-Willem de Jong*

Wat is verbindend vieren? Wat bedoelen we met *convergence worship*, of *blended worship*, termen waarmee Amerikanen het verschijnsel aanduiden? Het ligt dichterbij dan we misschien in eerste instantie denken. Een gemeente die zich rekent tot de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk zingt in bijzondere diensten opwekkingsliederen. Het muzikaal en inhoudelijk evangelisch getoonzette lied is ingebed in een klassiek-gereformeerde liturgie. Het zijn twee verschillende stijlen, zowel naar vorm als naar inhoud. Toch gebeurt het zonder dat het bij de kerkgangers bevreemding of zelfs vervreemding wekt. In een protestants-oecumenische kerk mengt men Taizé, Iona, *Liedboek* en *Evangelische Liedbundel*. Hoewel de inzet van de laatste bij sommigen protest oproept, blijft ook deze bundel omwille van de pluriformiteit benut. De vermenging van stijlen beperkt zich niet tot de uitwisseling tussen kerkelijke stromingen. De band, die in een evangelische viering dominant aanwezig is, hoorde in ons land met name tot het buitenkerkelijk bereik. Toch kijkt niemand in dit kerktipe ervan op. Anders dan in jeugddiensten, waarin hij bij wijze van uitzondering een plaats kreeg en krijgt, is hij in evangelische kerken volledig in de vieringen geïncorporeerd. Iets vergelijkbaars doet zich voor bij een viering elders, waarin een triviaal YouTube-filmpje wordt gebruikt als opstap naar de preek. De liturgiewetenschapper Marcel Barnard heeft deze *cut-and-paste*-tendens in de liturgie omschreven als ‘bricolage’, ‘bricolageliturgie’. Niet zozeer een kerkelijke traditie is bepalend; het gaat om het verhaal dat op zijn eigen ritueel-symbolische wijze, op een bepaalde plaats, op een bepaald moment verteld wordt. In de christelijke liturgie is dat het verhaal van Jezus Christus.

Alle betrokkenen bij een kerkdienst herkennen wat hierboven beschreven staat. Niet iedereen is er gelukkig mee. De een krijgt buikpijn bij alleen al de gedachte aan een band in de kerk. Een ander vindt liederen uit het *Liedboek* niet zingbaar. Een derde wil

gewoonweg geen 'poppenkast' in de kerk en houdt het bij het oude vertrouwde. De auteurs van deze uitgave accepteren deze verschijnselen als gegeven en gaan de discussie erover niet aan. Mede namens hen kan ik schrijven dat we verre willen blijven van pragmatisch getinte overwegingen: gebruik van verschillende stijlvormen om uiteenlopende groepen in de gemeente tevreden te stellen. We willen dieper graven en zo verder komen. Waar de term 'bricolageliturgie' vooral beschrijvend van karakter is, zien wij verbindend vier en als leidraad voor de inrichting van kerkdiensten. Het is een andere manier van kijken naar en omgaan met liturgie. We willen in deze bundel laten zien hoe vieringen met een verscheidenheid aan vormen, stijlen en daarmee verbonden inhouden gestalte kunnen krijgen. We zouden kunnen beginnen met het beschrijven van de belangrijkste principes. Dat roept echter onvoldoende op om zich een goed beeld te kunnen vormen. Tegelijk willen we ook uitdagen. Daarom hebben we gekozen voor een bijzonder voorbeeld uit de praktijk. Hoewel we beseffen dat het maar één voorbeeld is, hebben we juist dit genomen omdat het goed de praktijk van verbindend vier en weet op te roepen en de lezer zich erin kan inleven. Het past bovendien beter bij de verhalende benadering van verbindend vier en, die in een volgend hoofdstuk blijken zal. Vanuit het beschreven voorbeeld zetten we de lijnen uit voor de rest van deze publicatie.

## **Impressie van een viering**

In Nederland heeft met name de beweging Eredienst Creatief zich door blended worship laten inspireren. Eredienst Creatief heeft twee conferenties georganiseerd en in dat verband liturgisch geëxperimenteerd. Ik kies als model de slotviering van de tweede conferentie op zaterdag 17 maart 2012 over 'De klacht in de eredienst'. Deze is relatief eenvoudig van opzet, zowel wat betreft de voorbereidingen, de viering zelf als de inbreng van verschillende groepen. De slotviering geeft een goed beeld van wat er in een doorsneegemeente met verbindend vier en mogelijk is. Op de website van Eredienst Creatief is in de conferentiebundel de uitgewerkte orde van dienst te vinden. Tevens is daar beeld- en geluidsmateriaal te zien dat in de dienst gebruikt is. Foto's bieden een impressie van het gebouw en het verloop van de viering.

Conferentie en viering vinden plaats in 'De Ark' in Maarssenbroek. De kerk is gebouwd in de tweede helft van de jaren zeven-

tig van de vorige eeuw: rechthoekig rechtaan, multifunctioneel. De kerkzaal kan worden verkleind door middel van een schuifwand. Die is nu gesloten. Met wat fantasie is de plattegrond die van een Grieks kruis. In het midden bevindt zich een verlaging. Het is een soort van zitkuil, net als de donkerbruine tegels op de vloer inder tijd in de mode. Het Griekse kruis met verlaging doet qua vorm in de verte ook denken aan doopbassins in oude Byzantijnse basilieken. De stoelen zijn opgesteld in de verlaging, in twee naast elkaar opgestelde blokken van elk zo'n 35 zitplaatsen. Dat zijn er net iets meer dan het aantal aanwezigen. Zo wordt de ruimte niet als te groot ervaren.

Het liturgisch centrum is gestempeld door de liturgische beweging van de afgelopen decennia. De liturgische kleur is duidelijk zichtbaar: paars, kleur van boete en inkeer, de kleur van advent en veertigdagentijd. Een grote tafel, een kansel, een lessenaar, alles van hout in een lichte kleur. Alleen de lessenaar wordt gebruikt, geplaatst vóór het liturgisch centrum. De term 'liturgisch centrum' is bekritiseerd. Alsof de liturgie zich primair daar afspeelt en niet een zaak van heel de gemeente zou zijn. In deze viering verplaatst het centrum zich meer dan eens. De voorganger achter de lessenaar speelt zeker een rol. Maar ook de muziekgroep links, met twee zangers (m/v), orgel, vleugel, fluit, viool en slagwerk. Rechts voor krijgt op een gegeven moment een groep een plaats die een rap heeft voorbereid. Maar het hart is dit keer voor de mensen die letterlijk in het centrum zitten. Zij participeren niet alleen in het luisteren en zingen, het bekijken van beelden op de beamer, de al genoemde rap en het in stilte meebidden met de voorganger, maar ook in de uitvoering van de schriftlezing.

Voor de aanwezigen is de viering de afsluiting van een conferentiedag.

's Morgens hield Evert Jonker, emeritus hoogleraar Praktische Theologie, een lezing met interactieve elementen over 'De klacht in de eredienst'. 's Middags kon voor een workshop van anderhalf uur gekozen worden uit drie mogelijkheden: 'Zing het lied op-nieuw', 'Een kyrie voor jongeren' en 'Schriftlezing anders'. De resultaten van de tweede en derde workshop worden later in de viering ingebracht.

De deelnemers hebben via het programmaboekje van de dag al kennis kunnen nemen van de inhoud van de viering die de titel draagt 'Waar bent U?'. De toelichting is beschrijvend en informe-

rend. Ze stuurt niet aan op een bepaalde beleving. Om te beginnen lezen we: 'We vertrekken vanuit de lofprijzing van Psalm 89 en gaan niet tot aan, maar verder dan de cesuur in vers 39. Op dat punt slaan de lofprijzing en de bezongen beloften om in verwijfeling, verwijten en vragen.' Daarop volgen gegevens over met name de gekozen liederen.

Om een indruk te geven van het geheel volgt nu een overzicht van de orde van dienst, waarna ik een beschrijving geef van de viering zoals die heeft plaatsgevonden. De gegeven driedeling is overigens voor de deelnemers niet direct duidelijk. De lay-out suggereert meer onderdelen. De driedeling laat zich echter zonder al te veel moeite vanuit de inhoud reconstrueren. (*LvK* = *Liedboek voor de Kerken*; *ELB* = *Evangelische Liedbundel*.)

### **I Lofprijzing:**

- allen, gezongen: 'Lof zij de Heer, de almachtige Koning der ere' (*LvK* gz. 434:1)
- allen, gezongen: 'Ik zal zo lang ik leef' (*LvK* Ps. 89: 1)
- allen, gesproken: 'Heer, God van de hemelse machten...' (Ps. 89:9, onberijmd)
- allen, gezongen: 'Dankbare eerbied, glorie en loflied' (een herhaling van *Opwekkingsliederen* 454)
- allen, gesproken: 'Uw arm verricht heldendaden...' (Ps. 89:14-15, onberijmd)
- allen, gezongen: 'O, kom nu en jubel' (*ELB* 352)
- stem: 'Maar mijn liefde...' (Ps. 89:34-47a)
- allen, gezongen: 'Hoe lang, hoe lang nog, Heer' (Ps. 89:16)

### **II Lament/klacht:**

- beelden en instrumentale muziek: 'De grote klacht'
- allen, gezongen: 'Duurt de oorlog voort' (*Opstaan!* 5)
- verschillende stemmen: 'De kleine klacht: Klaagliederen 3:1-20, afgewisseld met persoonlijke inbreng'
- allen, gezongen: 'Uit de diepten roep ik tot u' (*Psalmen voor Nu* 130)
- groep ('Verwerking'): rap, onderbroken door solozang 'Mijn hoop is in de naam van de Heer'

### III Kyriegebed 'Op zoek naar recht':

- allen, gezongen: 'Kyrie' (melodie en tekst Antoine Houben, 2007)
- stem, gesproken: 'Gebed om gerechtigheid'
- allen, gezongen: 'Rechter in het licht verheven' (LvK gz. 280:1) en 'O Heer, de nacht komt over ons' (ELB 382:1)
- stem, gesproken: 'Gebed om de komst van Gods koninkrijk'
- allen, gezongen: 'Hoor de bittere gebeden' (LvK gz. 280:2) en 'O Heer, waar is de vredesduif' (ELB 382:2)
- stem, gesproken: 'Houd wat Gij hebt ondernomen' (LvK gz. 280:3) en 'Kyrie' (zie hierboven)
- Stilte (ca. 4 minuten)
- allen, gezongen: 'Geloofd zij God de Heer' (doxologie)

#### *Lofprijzing*

Het wordt stil. De violiste begint. De fluitiste valt in. Slagwerk. Achtereenvolgens zijn verschillende associaties denkbaar. Hoofse dansmuziek uit de Renaissance. Of toch, sterker nog, folk van een Ierse muziekgroep. Het is 'Lof zij de Heer, de almachtige Koning der ere', gezang 434 uit het *Liedboek voor de Kerken*. Het tempo ligt hoog, als in een dans, in driekwartsmaat. De laatste zin van het couplet 'Looft al wat ademt de Here' is uitgesponnen. Het wordt drie keer gezongen: mannen, vrouwen, allen. Vervolgens herhalen de aanwezigen het geheel nog een keer. Soepel, zonder opsmuk, maken de muzikanten de overgang naar het eerste couplet van Psalm 89 uit het Geneefs Psalter: 'Ik zal zo lang ik leef bezingen in mijn lied des Heren milde gunst, het werk aan ons geschied'. De toonsoort is een andere dan bij het eerste lied, maar de sfeer blijft dezelfde: het is een loflied. Ook de afwisseling van mannen- en vrouwenstemmen binnen de tekst van het couplet keert terug.

Het beweeglijke karakter van dit begin staat niet op zich. Leidraad is de tekst van Psalm 89, al wordt deze niet op de voet gevolgd. Na het berijmde couplet klinkt het gezamenlijk gezegde onberijmde vers 9: 'HEER, God van de hemelse machten, HEER, wie is zo sterk als u? Trouw omhult u als een mantel.' Daarop volgt een lied uit de opwekkings sfeer, 'Dankbare eerbied, glorie en loflied', een hertaalde versie van 'Zegen, aanbidding, kracht, overwinning' (= *Opwekkingsliederen* 454). We zeggen opnieuw met elkaar onberijmde verzen uit Psalm 89:14-15. Zonder onder-

breking en nadere aankondiging loopt dit over in het voorspel van 'O kom nu en jubel', opgenomen in de *Evangelische Liedbundel*. Ook in dit lied keert het stijlelement van de afwisseling van mannen- en vrouwenstemmen terug.

Tot op dit moment is de toonzetting van de viering jubelend. Dat zet zich nog even voort bij de voorlezing van Psalm 89 (vanaf vers 34). De ondertoon van de voorganger is enigszins somber gekleurd en ingehouden. De belofte aan het huis van David wordt bevestigd: 'Zijn dynastie zal altijd voortleven, (...) als de maan die standhoudt voor eeuwig'. Dan houdt de voorganger/voorlezer een ogenblik stil. 'Toch hebt u hem verstoten en verworpen...' Achter de welhaast onstuimige en onstuitbare vreugde van het voorafgaande, grootste deel van de psalm gaat een diepe teleurstelling schuil. 'U hebt de wallen van zijn stad gesloopt', 'U gaf zijn tegenstanders de overhand', 'U hebt zijn glans gedooft'. De voorganger stopt. Het *sela* in de onberijmde tekst wordt gevuld met enkele akkoorden van het orgel, dat hier voor het eerst zelfstandig klinkt. De muziek vormt de opmaat voor de vraag van de psalmist die vervolgens onder woorden wordt gebracht: 'Hoe lang nog, HEER? Bent u voor altijd verborgen?' Daarna zet het orgel opnieuw in voor het laatste berijmde vers van Psalm 89. Muziek en tekst versterken elkaar, ook door de herhaling van de vraag naar het hoe lang in het gezongen vers: 'Hoe lang, hoe lang nog, Heer? Verbergt Gij U altijd. Hoe lang nog... ?' De aanwijzing in de orde van dienst, 'langzaam', vindt weerklank. Het tempo van begeleiding en zang ligt opeens een stuk lager dan bij de voorafgaande liederen, ook dan bij het eerste couplet van Psalm 89. Van jubel naar klacht. In het programmaboekje dat ieder 's morgens bij het binnenkomen heeft gekregen, staat: 'De klacht kleurt de lofprijzing. Deze is niet wereldvreemd, maar vertoont een doorleefd en gegroefd karakter. Anderzijds kleurt de lofprijzing de klacht, die in het bijbelse denken nooit in een absoluut nihilisme verzinkt. Er is altijd hoop; de lofprijzing biedt dan het juiste perspectief op wie God is. De lofprijzing en de klacht lijken dus van elkaar afhankelijk, op elkaar betrokken.' De toon is gezet.

### *Lament/klacht*

Het tweede deel van de viering heeft als titel 'Lament' en bestaat volgens het overzicht uit drie delen: 'De grote klacht', 'De kleine klacht' en een 'Verwerking'.

De inzet van het eerste deel, met de grote klacht, is beeld en

muziek. Op de beamer komen in sober zwart-wit in gestaag tempo tientallen foto's voorbij van allerlei vormen van lijden: broodmagere kinderen in Afrika, uitbuiting van de aarde, prostitutie, lichamelijke aftakeling, een kindsoldaat, Auschwitz, een stille tocht, sporen van geweld. De muziekgroep begeleidt de beelden met een stuk gebaseerd op een van de dertien geloofsartikelen van de twaalfde-eeuwse rabbijn Maimonides: 'Ik geloof in de Messias. Ik geloof, ook al draalt hij.' De indruk van dit alles vindt daarna woorden in een lied uit Iona waarvan het eerste couplet luidt:

'Duurt de oorlog voort, sterven kinderen van honger, wenen vaders luid om hun zonen in de strijd, krijgen meisjes les in het dansen zonder partner, wie heeft dan profijt.'

Vier van de vijf coupletten moeten volgens de aanwijzingen zacht gezongen worden. Dat gebeurt ook. Het vierde krijgt een eigen accent. Stevig zingt men elkaar toe: 'worden rijken rijker'.

Aansluitend kondigt de voorganger de lezing uit Klaagliederen 3:1-20 aan. De lezing, voorbereid in de workshop over schriftlezing en drama, is aangepast en gepersonifieerd: 'Ik ben de mens die te lijden heeft.' Het keert terug als een refrein, door een groepje dat voorin staat gezamenlijk gezegd. Twee mensen, een man en een vrouw, doen met de rug naar elkaar rechts voor de eigenlijke schriftlezing. Verschillende malen onderbreken deelnemers aan de workshop die in de kerk zitten de lezing. Iemand staat op, draait zich om en vult in: 'Ik lijd aan...' Slapeloosheid, faalangst, de dood van 22 kinderen bij een ongeluk. Elders in de zaal worden tussendoor enkele verwachtingsvolle zinnen uit Psalm 23 geciteerd. Hierin klinkt de echo na van woorden uit Klaagliederen, zoals 'de stok van zijn toorn', 'Hij leidt mij en voert mij'. Met de woorden van Psalm 130 in de bewerking van *Psalmen voor Nu* neemt de gemeenschap het klagen van Klaagliederen en dat van de vertolkers van de lezing over: 'Uit de diepten roep ik U.' De eerste coupletten zacht, het derde harder en het vierde op volle sterkte. Het accentueert de laatste woorden van de psalm en zet er een muzikaal uitroepteken achter: 'Hij maakt jou vrij!'

Bij 'De grote klacht' bleef het bij het uiten van de klacht. In het onderdeel 'De kleine klacht' werd het element van hoop en lof krachtiger. In de rap van de 'Verwerking' gaan beide gelijk op. In

raptempo, ondersteund door een trommel, zegt de groep die het onderdeel onder deskundige leiding voorbereid heeft: 'Heer, waar bent U, het is zo moeilijk allemaal...' Kort daarna wordt dit echter overstemd door solozang, 'Mijn hoop is in de naam van de Heer', vervolgens weer ruimte makend voor de klagende rap. Klacht en lofprijzing veronderstellen en bevestigen elkaar.

### *Kyriegebed*

Een uitgebreide set gebeden vormt het derde en laatste deel van de viering. Ze worden omlijst door een kyrie uit 2007. Elke regel begint met de klassieke bewoordingen, maar loopt uit op een verwerking daarvan. Op 'Christe eleison' volgt: 'Jezus, zie toch naar ons om... Wees in nood nabij, op U slechts wachten wij.' De eerste woorden liggen dicht bij de aloude tekst, de volgende geven een eigen interpretatie, in rijm. Toch gebeurt er aan het slot van het kyrie iets wat niet in het programmaboekje te lezen staat. De zangeres zingt de regel 'troost ons met uw tederheid', afkomstig uit gezang 280:1, een couplet dat later, na het eerste gebed, nog in zijn geheel komen gaat. Deze ene zin, met in tekst en melodie een zachte en warme kleur, zal steeds weer terugkeren. Het is een articulatie van het roepen om God. Het geeft een eigen spits aan het verlangen achter het roepen: troost.

De thematieken van de drie gebeden zijn vastgelegd in de orde van dienst: gerechtigheid, komst van Gods Koninkrijk en heelmaking. De voorganger houdt zich niet strak aan deze afbakening. Hij spreekt de woorden zorgvuldig uit. Tegelijk is het duidelijk dat hij improviseert, associatief, zoekend. Hij laat zich leiden door recente ervaringen, zowel persoonlijke als (vermoedelijk) collectieve. Het taalgebruik staat vrij dicht bij het alledaagse. Tijdens de gebeden gaat de muziek heel zacht door. De verzen 'Rechter in het licht verheven' (gezang 280:1) en 'O Heer, de nacht komt over ons' (*Opwekkingsliederen* 382:1), met intern wisseling van mannen en vrouwen, vormen de overgang tussen het eerste en tweede gebed. Het tweede couplet van beide liederen is de brug naar het derde gebed. Het slotvers van gezang 280 en het kyrie waar de gebeden mee begonnen, vormen de afsluiting.

Dan wordt het stil. Het programmaboekje vermeldt: 'circa 4 minuten'. Het is vier minuten echt stil. De invulling van de stilte wordt open gelaten.

Een doxologie is het laatste element van de viering. Het is de

slotregel van Psalm 89 in het Geneefs Psalter: 'Geloofd zij God de Heer voor eeuwig. Amen, Amen.' Een jubelende toon na het slot in mineur van de psalm: dit is de doxologie op het Derde Boek van de Psalmen. De zin klinkt, op de melodie uit Genève, in totaal drie keer: eerst zacht, vervolgens mezzoforte en tot slot fortissimo. Dit drievoud suggereert de Drie-eenheid. Tevens wordt een ander moment uit deze viering opgepakt: het openingsvers eindigde ook met een driemaal herhaalde slotzin, namelijk van gezang 434: '...looft al wat ademt de Here'. Zo eindigt de viering zoals ze begonnen is.

## Reflectie

Een viering als deze roept allerlei gedachten en vragen op. Ik bespreek deze tegen de achtergrond van de liturgische praktijk van de zogenoemde traditionele kerkgenootschappen. Dat is aan de ene kant van het spectrum een gereformeerde orde met psalmen en gezangen zonder responsies. Aan de andere kant bevindt zich de oecumenisch-protestantse liturgie met responsies en vooral gezangen uit verschillende bundels. Wat zijn in dit perspectief de kenmerken van de viering? En vervolgens: welke vragen roepen deze kenmerken in dit perspectief op?

### Structuur

Het eerste wat in deze viering opvalt, is dat een bekende vaste structuur ontbreekt. De viering begint en eindigt met een lied. Geen votum en/of groet, geen zegen. Wel zijn er bekende ingrediënten als liederen, gebeden, schriftlezingen en stilte. De orde lijkt met de ingetogen uitvoering nog het meest op die van een getijdedienst, zoals bijvoorbeeld het *Dienstboek* van de Protestantse Kerk die kent. Psalm 89 functioneert als een soort van psalmgebed. Er is een schriftlezing, uit Klaagliederen. De gebeden zijn uitgebreid, maar kennen afgezien van de liederen die ze omstrengelen geen vaste formules. Ze worden bestempeld als kyrie, al heeft dat een andere plaats in de voorbeeldviering dan men bij de term zou denken. Het kyrie heeft in de klassieke liturgie immers een plek aan het begin en wordt in de zondagse viering doorgaans verbonden met het gloria. Hoe men ook over de opbouw oordeelt, duidelijk is dat vrijwel niets aan het toeval is overgelaten. Zo verbindt het hiervoor al gesignaleerde stijlelement van een drie keer herhaalde regel het eerste en het laatste lied. Alles

heeft welbewust een plek gekregen. Alleen de gebedsteksten van de voorganger lijken min of meer spontaan te zijn opgekomen, zij het dat de plaats en de thematiek tevoren was vastgelegd. Het karakter van de samenhang in de orde van dienst is in zekere zin uniek. De orde is bedoeld voor deze ene gelegenheid. Een volgende keer kan het weer anders zijn.

Ik vermeld op deze plaats vast dat deze vrije orde een mogelijkheid is, niet typerend voor verbindend vieren in het algemeen. In een volgend hoofdstuk kom ik hierop terug.

### *Liedcultuur*

Een volgend kenmerk betreft de liedcultuur. Hoewel er geen sprake is van een klassieke liturgische orde zijn er wel liederen die een klassiek karakter dragen. De meest in het oog springende vertegenwoordiger van dit genre is Psalm 89 uit het Geneefs Psalter, maar het gebruik daarvan ligt niet vast. Eén regel aan het slot wordt in de doxologie in een andere dan de gebruikelijke setting tot klinken gebracht. Klassiek zijn ook de gezangen 280 en 434 uit het *Liedboek* en het kyrie. Het 'Kyrie' van Antoine Houben uit 2007 vormt hier in zoverre een uitzondering op dat ze van recente datum is. De tekst is deels nieuw, de melodie geheel. Naast dit genre is de sfeer van *Opwekkingsliederen* vertegenwoordigd, maar er volgen ook een lied uit Iona en een rap. Kijken we naar de louter instrumentale muziek, dan is het palet breder met nog een melodie uit de Joodse traditie. De differentiatie is nog groter als we beseffen dat binnen eenzelfde lied soms gevarieerd wordt in tempo en sterkte.

Deze zeer uiteenlopende stijlen zijn niet gekozen om bepaalde bezoekers tevreden te stellen. De verschillende stijlen vullen elkaar aan, zorgen voor (gewenste) contrasten, versmelten tot een nieuwe en unieke samenhang. Dat wordt met name duidelijk bij de gebeden aan het slot, waar kyrie, gezang 280 en *Opwekkingsliederen* 382 in elkaar gevlochten zijn. Het gaat, net als bij de volgorde van elementen in de structuur, om incidentele liaisons. Bij een volgende gelegenheid kan een andere combinatie van liederen en stijlen de voorkeur verdienen. In feite zien we twee tegengestelde bewegingen: enerzijds die van de differentiatie en fragmentatie, anderzijds die van de verbinding.

De breedte in stijlen weerspiegelt zich in de gekozen instrumenten. Niet alleen orgel of niet alleen een band, maar zowel orgel als instrumenten die in een moderne band te vinden zijn, en

bijvoorbeeld een viool (en in de ochtendviering een fagot). Ze worden naar believen ingezet. Ten aanzien van de inzet van stijlen geldt: het totaal telt.

Vermenging van stijlen in de liturgie is zo oud als de kerk. Stijlzuiverheid – als er al zoiets bestaat – is eerder uitzondering dan regel. Liturgiehistorici als P.F. Bradshaw stellen dat de verscheidenheid in liturgische tradities in de eerste eeuwen bepaald is door de context waarin zij opgekomen zijn. De Joodse diaspora kende van plaats tot plaats verschillende gebruiken. De Griekse-hellenistische cultuur was verre van eenvormig. Pas na verloop van tijd ontstond onder meer door centraliserende tendensen meer eenheid. In de calvinistische Reformatie was het niet anders. Het klassiek-gereformeerde avondmaalsformulier bevat elementen uit onder andere de liturgie van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen, Calvijns liturgie en lutherse liturgische modellen. Een dergelijke veelkleurigheid is ook te vinden in gereformeerde, hervormde en protestantse dienstboeken in ons land. Een blik in de notulen van voorbereidende commissies en de bronvermelding van de uitgaven zelf maakt dat al duidelijk. Dikwijls zijn compromissen te ontwaren. Kennelijk liggen vorm, inhoud en stijl minder vast dan wel eens gedacht wordt. Discussie over het resultaat is mogelijk.

### *Vormen*

Het derde punt ligt in verlengde van het voorgaande. In deze viering worden uiteenlopende vormen benut. Daar zijn klassieke bij, zoals gesproken woord en zang. Maar ook zijn minder gebruikte vormen ingevoegd zoals beamer, drama en rap. Bewust schrijf ik hier 'minder gebruikte' vormen. De beamer bijvoorbeeld is technisch gezien nieuw. Hij heeft vrij snel na de toepassing in de samenleving ook zijn intrede gedaan in de kerkdienst. In evangelische kringen leek men er eigenlijk helemaal geen moeite mee te hebben, zeker niet waar het beperkt bleef tot tekst. Andere protestantse kerken volgden, aarzelend, als het zo uitkwam ook met 'plaatjes'. Maar het gebruik van afbeeldingen en beeldende kunst is veel ouder. Denk alleen al aan de glas-in-loodramen, de Bijbel voor de armen. Wel zijn er altijd stromingen in de kerk geweest die terughoudend met de beeldende vertolking van de Bijbel om wilden gaan. Het achtste tot negende-eeuwse iconoclasme en de (met name calvinistische) Reformatie zijn daarvan de bekendste vertegenwoordigers. Het verschil is gelegen in de wijze van pre-

senteren en de snelheid waarmee presentaties elkaar kunnen afwisselen. Het statische karakter van de klassieke verbeeldingen – ramen, sculpturen, schilderijen, iconen of welke vorm dan ook – maakt plaats voor incidenteel gebruik in één specifieke viering. Daarnaast gebeurt er iets wat zo mogelijk nog wezenlijker is. Het profane en het geestelijke hebben in de afgelopen decennia steeds meer een eigen bereik gekregen. De kerk kent geestelijke liederen. Die klinken nauwelijks in de publieke ruimte, in ieder geval niet zonder duidelijk kader of zonder specifieke legitimatie. Een voorbeeld van een dergelijk kader en een dergelijke legitimatie is het EO-programma 'Nederland zingt'. Omgekeerd laat de kerk hoogstzelden profane liederen toe. Bij een uitvaart kan het soms, maar het leidt vaak tot discussie. Dit verschijnsel doet zich niet alleen in de muziek voor, maar ook bij andere (kunst)uitingen. De voorbeeldviering doorbreekt het idee dat profaan en geestelijk strak gescheiden moeten zijn. Het profane kan geheel zelfstandig in beeld komen, slechts gekleurd door de context. De foto's in de voorbeeldviering hebben in zichzelf geen religieuze duiding. Die krijgen ze door de viering als geheel.

Het betreffende van de vernieuwing geldt ook drama en toneel. Liturgie is zelf een vorm van drama. Dat komt het sterkst naar voren in de viering van avondmaal of eucharistie. In rituele en gestileerde vorm komen in feite alle elementen van de maaltijd die in gedachtenis geroepen worden naar voren: voorbereiden, nemen, zegenen, breken, duiden, delen. Daarnaast kan ook de preek trekken hebben van een drama, een eenakter. Maar zelfs als we ons beperken tot het drama in engere zin is er sprake van een lange traditie. De kerk kende al in de Middeleeuwen het zogeheten lekenspel. Het kerstspel kan hiertoe gerekend worden. In de jaren vijftig van de vorige eeuw maakte het lekenspel in de kerk een revival mee, met de predikant-dichter Willem Barnard en de prof. G. van der Leeuw-stichting als gangmakers. Het drama bleef tot voor kort tot het bereik van de para-liturgische activiteiten behoren die niet dan bij zeer hoge uitzondering een plek in de reguliere protestantse eredienst kregen.

In het kader van de verscheidenheid aan vormen wil ik tot slot stilstaan bij zang en muziek. Rap is niet een specifiek kerkelijke vorm. Ik zou het althans niet willen zien als een variant op het reciterend zingen van geestelijke teksten. Toch wordt deze binnengehaald als aansluitend bij de hedendaagse jongerencultuur. In feite wordt hier een oude lijn doorgetrokken. In de jaren zestig

deden de eerste bands hun intrede in de kerk, met christelijke liederen. Het genre *Opwekkingsliederen* ligt in het verlengde hiervan. Dit verschijnsel heeft zich in de liturgiegeschiedenis vaker voorgedaan. Sommige onderzoekers zien in de muziek van het Geneefs Psalter de doorwerking van volksliedjes, anderen bestrijden dat. Zeker is dat het psalter veel dichter stond bij de toenmalig 'populaire' muziek dan tegenwoordig. Elders is wel degelijk sprake van doorwerking. Er zijn profane liefdesliederen die al dan niet door enkele tekstwijzigingen een religieuze duiding hebben gekregen. Huub Oosterhuis dichtte zijn eerste liederen op melodieën uit de (toen) nog altijd populaire Valerius' *Gedenck-Clanck*. Hoewel dat in de voorbeeldviering niet het geval was, had ook een expliciet 'werelds' lied een plek kunnen krijgen.

### *Taalveld*

Van de vorm kom ik vervolgens bij het kenmerk taalveld. Het taalveld van liederen en gebeden is in deze viering overwegend klassiek kerkelijk. In combinatie met de vormen is het georiënteerd op een protestantse, midden-orthodoxe benadering. God, Heer, Koning en Koninkrijk, Christus, kruis, schuld, ontferming: begrippen als deze worden vrijmoedig gehanteerd. In uitdrukkingen als 'Genees ons, Heer' en 'Gebed om heelmaking' klinkt op de achtergrond de klassieke verzoeningsleer door, maar uit de aard van de formulering eerder vragend dan stellend. De Geest komt niet voor, maar dat lijkt eerder toeval dan bewust. Alleen het lied uit Iona is zodanig van taal dat het ongeacht levensbeschouwing voor iedereen te volgen en mee te zingen is.

### *Participatie*

Een vijfde kenmerk van de voorbeeldviering ligt in de participatie van de aanwezigen. In een klassieke dienst heeft de voorganger de leiding. Hij voert hoofdzakelijk het woord. De kerkgangers zijn receptief betrokken. Zij verwerken wat hen als van buiten wordt aangereikt. Dat is ook zo bij het zingen, het moment waarop de gemeente per traditie aan het woord komt. In de viering signaleren we op ten minste twee momenten actieve betrokkenheid. In het drama bij de schriftlezing uit Klaagliederen hebben kerkgangers die meededen aan de desbetreffende workshop de mogelijkheid eigen ervaringen in te brengen. Zij bepalen bewust de gang van de dienst mee. Hetzelfde gebeurt bij de rap, al zullen persoonlijke ervaringen daarin door de collectieve vorm

meer gesublimeerd doorklinken. Ook op dit punt past enige relativisering wat betreft het vernieuwende aspect. In veel kerken heeft het voorbedenboek zijn intrede gedaan. In evangelische kringen bestaat soms de mogelijkheid in de dienst in kleinere groepen met elkaar te bidden. De inhoudelijk-sturende inbreng is echter beperkt. Recente vormen van actieve participatie zijn de gesprekspreek en de twitterdienst, al zijn dat in de praktijk op dit moment (nog?) marginale verschijnselen. Een ander voorbeeld komt uit een verder verleden. In de Nederlandse vluchtelingengemeente van Londen heeft omstreeks 1550 de zogenoemde profetie bestaan. Daartoe uitgekozen gemeentelieden werden iedere donderdag aan het einde van de kerkdienst in de gelegenheid gesteld op preken uit de voorafgaande week te reageren, zorgen te uiten over de gang van zaken, vragen te stellen, en dergelijke. Een en ander houdt de voorganger scherp. Het is een bijzondere vorm van actieve betrokkenheid die het kennelijk niet lang heeft volgehouden. Later en elders komen we dit verschijnsel niet meer tegen.

### *Voorbereiding*

Aansluitend bij het voorgaande moet genoemd worden dat een viering als deze qua voorbereiding veel vergt. Alleen al de muzikale arrangementen en het instuderen door instrumentalisten en vocalisten vergen het nodige. Daarnaast is er natuurlijk de opzet van het geheel van de dienst, de onderlinge afstemming, de beelden voor de beamer en de inbreng van drama en rap bij het onderdeel 'Lament'. Nu stond deze viering in het kader van een conferentiedag en droeg het voorbeeldkarakter en de inbreng van de workshops bij aan een zekere overkill. Dit neemt niet weg dat verbindend vieren een andere inzet van tijd vraagt, meer verdeeld over verschillende disciplines. De rol van de academisch-theologisch geschoolde predikant verschuift. Hij was direct verantwoordelijk voor het gehele eindproduct. Hij krijgt een meer coördinerende taak en gaat anderen inhoudelijk coachen. Zijn verantwoordelijkheid in de dienst beperkt zich tot een aantal onderdelen. Dat kan de preek zijn, gebed, al naar gelang is afgesproken.

### *Missionair*

Tot slot valt op deze zevende plaats in het geheel op dat de viering tot op zekere hoogte missionaire potentie heeft. De body is klas-

siek, de jas heeft in het gebruik van muziekstijl, beeld en drama eigentijdse trekken. Daarnaast is sterk ingezet op de beleving. Het is onduidelijk in hoeverre een en ander niet-kerkelijk betrokkenen zal aanspreken. Alleen al door de setting – een kerkgebouw – en het ontbreken van een vergelijkbaar seculier verschijnsel blijft het onmiskenbaar een kerkdienst. Maar dat is mogelijk niet erg en ook niet te vermijden. Onderscheid moet er zijn.

### *Vragen*

Ik wil nu kort ingaan op een aantal vragen die bij de viering te stellen zijn. Een enkele beperkt zich wellicht tot deze viering alleen, maar de meeste hebben een grotere reikwijdte. Het is – opnieuw – een globale inventarisatie.

Een van de hoofdvragen is eigenlijk al in het voorgaande gesteld. Wat houdt deze veelvormige en veelkleurige aanpak bij elkaar? Is dat de zowel impliciet als expliciet gearticuleerde geloofsinhoud? Dat is een verklaring, maar beslist niet de enige. Wie zich inhoudelijk van de orthodoxie wil verwijderen, heeft slechts een beperkt reservoir aan liederen tot zijn beschikking. De mogelijkheden tot veelvormigheid en veelkleurigheid zijn dan op voorhand een stuk kleiner. Toch wijst niets erop dat in een dergelijk kader verbindend vieren onmogelijk is. De vraag blijft dus staan: wat verbindt?

Nauw verwant met de eerste vraag is ook deze. Hoe verhouden liederen en andere uitingen zich naar vorm en inhoud tot het geloof van de vierende gemeente? Het is mooi als de gekozen mix van liederen de viering draagt, maar als de gemeenschap de mix nu niet draagt? Of is dat niet per se noodzakelijk?

Een derde vraag betreft eveneens de inhoud. Ze richt zich in eerste instantie op deze viering, maar is vermoedelijk van bredere betekenis. Het staat buiten kijf dat de klacht hier een plaats krijgt. Maar is er in de gekozen benadering voldoende ruimte voor de klacht op zich, voor de bitterheid, de vreemdheid, het ongerijmd? In de doxologie aan het slot lijkt de klacht als het ware toch weer te worden opgelost. Zou het denkbaar zijn geweest de klacht in al zijn weerbarstigheid te laten staan? Of valt dat buiten de vooronderstellingen en staat het haaks op het christelijk geloof?

Dit punt raakt enkele andere. Deze viering is met alle afwisseling en persoonlijke inbreng toch behoorlijk formeel. Esthetisch ligt het niveau hoog. Het loopt perfect. Niets is aan het toeval overgelaten. Eventuele participatie van de deelnemers, hun indi-

viduele input, zou heel makkelijk de uitgezette lijn kunnen door kruisen. Daar ligt onmiskenbaar een spanningspunt. Daarom: hoe ver gaat de participatie? Sommige inbreng hoort vermoedelijk veeleer in het persoonlijk pastoraat thuis. Daarnaast: hoe noodzakelijk is de perfectie? In de beschreven viering zit eveneens een inhoudelijke kant aan deze vraag. De klacht heeft ruwe en rauwe kanten: toeval, zonder enige bescherming of verzekering. Het lijkt er nu op dat de klacht hanteerbaar en daarmee (te) mooi wordt gemaakt. Dat is waarschijnlijk onvermijdelijk, net als in goede kunst.

Op de achtergrond speelt een principiële probleem: in hoeverre kunnen verschillende stijlen gemengd worden? Dat betreft zowel het mengen van verschillende binnenkerkelijke stijlen als het mengen van kerkelijke en niet-kerkelijke stijlen. In hoeverre 'verdragen' zij elkaar? Het vrijwel altijd optimistisch getoonzette *Opwekkingsliederen* lijkt gewoonweg geen ruimte te laten voor de zelfstandige klacht. Het kan niet anders of het genre laat zijn inhoudelijke voetafdruk achter. Het kan heel makkelijk gaan wringen. Iets daarvan meen ik te bespeuren in de geciteerde regels over klacht en lofprijzing uit de inleiding op de viering. Klacht en lofprijzing worden op elkaar betrokken. Theologisch klopt dat. Het is de bodem onder het geheel. Tegelijk is het iedere keer weer spannend of het klagende individu daarin mee kan komen.

Het vermengen van stijlen kent tal van vergelijkbare vraagpunten. In deze viering klinkt instrumentale muziek uit de Joodse traditie. Dat kan leiden tot annexatie. Dat verwijt ligt natuurlijk altijd op de loer, omdat de Bijbel – ook het Nieuwe Testament – voor een belangrijk deel Joods erfgoed is. Maar de vraag en het ermee verweven bezwaar kan ook worden omgedraaid. De Joodse traditie, of welke andere traditie of stroming dan ook, kan zo dominant aanwezig zijn dat het christelijke op de achtergrond raakt. Ik wil beide bewegingen illustreren met een voorbeeld. Het bekende 'Door de wereld gaat een woord' was in het verleden getoonzet op de melodie van het Israëlsch volkslied. Dat kan als annexatie worden ervaren. Aan de andere kant klinken in nogal wat preken verhalen uit allerlei tradities. Die kunnen heel makkelijk het verhaal van de Bijbel kidnappen en gijzelen. Hoe doen we recht aan zowel de eigen traditie als aan het eigene van andere tradities? Waar ligt de grens, wanneer krijgt de ander het gevoel dat wij met iets aan de haal gaan wat hem dierbaar is?